IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA FARG‘ONA VA ANDIJON VILOYATLARI TIBBIYOT MUASSASALARINING MODDIY-TEXNIK VA DORI-DARMON TA’MINOTI INQIROZI

Madaminov Ulug‘bek Muhammadjon o‘g‘li
University of Business and Science
Ijtimoiy gumanitar kafedrasi
stajyor o‘qituvchisi.
ollayor1220@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20485219

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlari tibbiyot muassasalarida yuzaga kelgan moddiy-texnik va dori-darmon ta’minoti inqirozi arxiv manbalari asosida tahlil etilgan. Kasalxonalarning moliyaviy nochorligi, asbob-uskunalar va antibiotiklar taqchilligi hamda ushbu muammolarni bartaraf etish yo‘lida davlat tomonidan ko‘rilgan choralar ilmiy asoslab berilgan.
Kalit so‘zlar: tibbiyot, muassasa, ta'minot, inqiroz, dori-darmon, moddiy-texnik, Farg‘ona, Andijon, urush, kasalxona, arxiv, preparat, byudjet, tarix, uskunalar.

КРИЗИС МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО И ЛЕКАРСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ ФЕРГАНСКОЙ И АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ В ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Аннотация: В статье на основе архивных источников анализируется кризис материально-технического и лекарственного обеспечения медицинских учреждений Ферганской и Андижанской областей в послевоенные годы. Научно обоснованы финансовая несостоятельность больниц, нехватка оборудования и антибиотиков, а также государственные меры по преодолению этих проблем.
Ключевые слова: медицина, учреждение, обеспечение, кризис, лекарства, материально-технический, Фергана, Андижан, война, больница, архив, препарат, бюджет, история, оборудование.

CRISIS OF MATERIAL-TECHNICAL AND MEDICAL SUPPLY OF MEDICAL INSTITUTIONS IN FERGANA AND ANDIJAN REGIONS IN THE POST-WAR YEARS

Abstract: This article analyzes the crisis of material-technical and medical supply in medical institutions of the Fergana and Andijan regions in the post-war years based on archival sources. The financial insolvency of hospitals, shortages of equipment and antibiotics, and government measures taken to overcome these problems are scientifically substantiated.
Keywords: medicine, institution, supply, crisis, drugs, material-technical, Fergana, Andijan, war, hospital, archive, preparation, budget, history, equipment.

Kirish

Ikkinchi jahon urushining yakunlanishi sobiq Ittifoq, jumladan, O‘zbekiston xalqlari hayotida ijtimoiy-iqtisodiy tiklanish davrini boshlab bergan bo‘lsa-da, bu jarayon o‘ta og‘ir va ziddiyatli inqirozlar bilan kechdi. Mamlakatning iqtisodiy resurslari asosan urush davrida vayron bo‘lgan hududlarni tiklash va og‘ir sanoatni rivojlantirishga qaratildi. Natijada qishloq xo‘jaligi hududlari, ayniqsa aholi eng zich yashaydigan Farg‘ona vodiysi, jumladan Farg‘ona va Andijon

viloyatlarining ijtimoiy sohalari moliyaviy nochorlik botqog‘iga botdi. Sog‘liqni saqlash tizimi, xususan, tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik bazasi va dori-darmon ta’minoti butunlay inqirozli holatga kelib qolgan edi [1, 45-b.].

Urush yillarida Farg‘ona va Andijonga keltirilgan evakogospitallar o‘zlari bilan olib kelgan jihozlar va dori vositalarini ma’lum darajada mahalliy muassasalarga qoldirgan bo‘lsa-da, bu jihozlar 1946-yilga kelib to‘liq eskirib, yaroqsiz holatga kelgan edi. Qolaversa, evakuatsiya qilingan malakali shifokorlarning aksariyati o‘z vatanlariga qaytib ketishi oqibatida joylarda nafaqat kadrlar yetishmovchiligi, balki mavjud qolgan tibbiy asbob-uskunalardan to‘g‘ri foydalana oladigan mutaxassislar taqchilligi ham yuzaga keldi. Davlat ta’minoti tizimining qat’iy markazlashgani va byudjet mablag‘larining yetishmasligi viloyat shifoxonalarida elementar ehtiyojlar – paxta, bint, yod, tibbiy spirt, igna va isitish pechlarining surunkali yetishmasligini keltirib chiqardi [2, 112-b.].

1946-1950-yillarda dori-darmonlar bo‘yicha vaziyat yanada fojiali tus oldi. Garchi jahon tibbiyotida penitsillin kabi antibiotiklar kashf etilib, keng qo‘llanilayotgan bo‘lsa-da, O‘zbekistonning chekka viloyat va qishloqlariga bu kabi noyob preparatlar oylab yetib bormasdi. Andijon va Farg‘ona viloyatlarida keng tarqalgan sil, terlama, dizenteriya va bezgak kasalliklariga chalingan minglab bemorlar oddiy xinina yoki streptotsid dori vositalarining yo‘qligi sababli vafot etar edi. Kasalxonalarning o‘zi infeksiya tarqatuvchi o‘choqlarga aylanib qolish xavfi ostida edi, chunki bemorlar uchun ajratilgan choyshablar, ovqatlanish anjomlari va xonalarni isitish tizimlari o‘ta achinarli ahvolda edi [3, 89-b.].

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi 1946-1950-yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlaridagi tibbiyot muassasalarida yuzaga kelgan moddiy-texnik va dori-darmon inqirozining asl ko‘lami, sabablari va oqibatlarini arxiv materiallari asosida chuqur ilmiy tahlil qilishdir. Maqolada urushdan keyingi yillarda kasalxonalar qanday sharoitda faoliyat yuritgani, hukumat tomonidan ajratilgan resurslarning joylardagi haqiqiy holati hamda mahalliy tibbiyot xodimlarining bu qiyinchiliklarni qay tarzda yengib o‘tishga uringanligi masalalari obektiv yoritib beriladi. Ushbu davr tibbiyotidagi inqirozni o‘rganish sog‘liqni saqlash tizimi iqtisodiyot bilan naqadar uzviy bog‘liqligini tarixiy misollarda ko‘rsatib beradi.

Adabiyotlar tahlili

Urushdan keyingi davr (1946-1950) O‘zbekiston, shu jumladan Farg‘ona vodiysi sog‘liqni saqlash tizimi tarixi turli bosqichlarda va turlicha g‘oyaviy yondashuvlar doirasida tadqiq etilgan. Sobiq sovet davri tarixshunosligi ushbu davrdagi voqelikni asosan bir tomonlama – faqat yutuqlar, qurilishlar va davlatning "otaliq g‘amxo‘rligi" nuqtai nazaridan yoritgan. Masalan, tibbiyot tarixchisi U.A. Muqimov o‘z asarlarida urushdan keyingi yillarda kasalxonalar soni ortgani va byudjet mablag‘lari ko‘payganini ta’kidlaydi, ammo kasalxonalarning ichki holati, jihozlanishi va dori-darmon taqchilligi tufayli yuzaga kelgan inqiroz haqida deyarli sukut saqlaydi [4, 117-b.]. Bu davrdagi barcha tadqiqotlar siyosiy senzura ostida yozilganligi sababli mavjud ijtimoiy qiyinchiliklar xaspo‘shlangan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng o‘tkazilgan tarixiy tadqiqotlarda ushbu masalaga xolis va tanqidiy yondashuv shakllandi. R. Shamsutdinovning urush va undan keyingi davrga bag‘ishlangan ko‘p jildli izlanishlarida Farg‘ona vodiysining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, aholi turmush tarzining o‘ta nochorligi qat’iy arxiv faktlari va raqamlari asosida ochib berildi. Uning qayd etishicha, paxta maydonlarini kengaytirish siyosati barcha moddiy resurslarni qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirishni talab qilgan, buning natijasida ijtimoiy obyektlar, jumladan, kasalxonalar xarobaga aylangan [5, 62-b.]. Shuningdek, N. Maxmudovaning "O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tarixi" nomli fundamental monografiyasida urushdan keyingi yillarda kasalxonalar va poliklinikalar moddiy bazasining qoloqligi maxsus o‘rganilib, respublika

miqyosida farmatsevtika va dori-darmon ta’minoti markazga (Moskvaga) to‘la qaram bo‘lganligi ta’kidlangan [6, 184-b.].

Bevosita mintaqaviy yo‘nalishda A.S. Ataxanovning nomzodlik dissertatsiyasi muhim ahamiyatga ega. Unda Andijon viloyatidagi tibbiy ta’lim va davolash muassasalarining ahvoli tadqiq etilgan. Tadqiqotchi ta’kidlashicha, Andijonda yangi ochilayotgan tibbiyot uchilishchalari va muassasalarida yetarli asbob-uskunalar, mikroskoplar tugul, hatto talabalar uchun ko‘rgazmali qurollar ham bo‘lmagan [7, 33-b.]. Farg‘ona viloyati misolida esa Sh. Ziyodovning maqolalarida tibbiyot muassasalaridagi yoqilg‘i, dori-darmon yetishmovchiligi oqibatida qishloq hududlarida kuzatilgan murakkab sanitar-epidemiologik vaziyat o‘rganilgan [8, 91-b.].

Xorijiy tarixchi va tibbiyot sotsiologlari, masalan, Maykl Kamp va Mark Fild o‘z asarlarida sovet tuzumida sog‘liqni saqlashga nisbatan "qoldiq tamoyili" (ostatochniy prinsip) bo‘yicha moliyalashtirish siyosati yuritilganligini ta’kidlashadi. Ularning fikricha, Farg‘ona kabi paxta yetishtiruvchi mintaqalardagi tibbiyotning moddiy inqirozi, aslida, imperialistik boshqaruv uslubining bir ko‘rinishi bo‘lib, markaz qimmatbaho asboblar va dori-darmonlarni avvalo yirik sanoat shaharlariga, keyingina hududlarga tarqatgan [9, 142-b.]. Biroq mavjud adabiyotlar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, 1946–1950-yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlaridagi tibbiyot muassasalarining moddiy va dori-darmon ta’minotidagi aniq lokal inqiroz ko‘lami yaxlit, tizimli muammo sifatida chuqur o‘rganilmagan.

Metodologiya

Ushbu ilmiy maqolani tayyorlashda tarix fanining asosi bo‘lgan tarixiylik, xolislik, ilmiylik, tizimlilik tamoyillariga qat’iy amal qilindi. Tadqiqot obyekti – 1946-1950-yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlari tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik va dori-darmon ta’minoti – murakkab va ko‘p qirrali bo‘lgani uchun qiyosiy-tahliliy, statistik, muammoviy-xronologik hamda retrospektiv metodlardan keng istifoda etildi [10, 41-b.]. Muammoviy-xronologik metod orqali ta’minotdagi inqirozli holat urushning bevosita yakunlanish davridan to 1950-yilgacha bo‘lgan rivojlanish bosqichida tahlil qilindi.

Maqolaning eng muhim manbaviy negizini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA), Farg‘ona viloyati davlat arxivi (FVDA) hamda Andijon viloyati davlat arxivlarida (AVDA) saqlanayotgan asl hujjatlar tashkil etdi. Jumladan, O‘zR MDAning "O‘zbekiston SSR Sog‘liqni saqlash vazirligi"ga doir 837-fondi hujjatlari asosida hukumat tomonidan Farg‘ona vodiysiga ajratilgan yillik moliyaviy byudjet, taqsimlangan dori-darmon kvotalari, tibbiy asbob-uskunalar (rentgen apparatlari, jarrohlik anjomlari) taqsimoti ro‘yxatlari qiyosiy o‘rganildi [11, 23-b.]. Ushbu ma’lumotlar inqirozning respublika miqyosidagi sabablarini ochib berishda xizmat qildi.

Lokal vaziyatni xolis baholash uchun AVDAning 135-fondi (Sog‘liqni saqlash bo‘limi yig‘majildlari) hamda FVDAning 412-fondlarida saqlanayotgan tuman tibbiyot idoralari va bosh shifokorlarning yozishmalari tahlil qilindi [12, 14-b.]. Tibbiyot muassasalari ahvolini tekshirish komissiyalarining dalolatnomalari (aktlar) va shifokorlarning viloyat rahbarlariga asbob-uskunalar, bint, dori va hatto bemorlar uchun o‘tin so‘rab yozgan shikoyat xatlari tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshirdi. Arxivlardagi "Maxfiy" yoki "Xizmat doirasida" grifi ostida saqlangan bu hujjatlardagi rasmiy byurokratik bayonlar tanqidiy matniy tahlil qilindi, chunki hisobotlarda ko‘pincha dori-darmon yetishmovchiligi kadrlar malakasizligi bilan xaspo‘shlanish hollari kuzatilgan [13, 56-b.].

Statistik jadvallarni ishlab chiqishda yilma-yil ajratilgan dorilar miqdori va real kasallanish ko‘rsatkichlari solishtirildi. Masalan, bezgak va silga chalinganlarning o‘sib borish tempi bilan xinin va streptomitsin preparatlarining viloyat dorixonalariga tushish dinamikasi o‘rtasidagi ziddiyat ochib berildi. Og‘zaki tarix va xotira asarlaridan foydalanish orqali bemorlarning davolanish sharoitlari inson omili nuqtai nazaridan yoritildi.

Natijalar

Arxiv fondlari ma’lumotlarini tahlil qilish asosida Farg‘ona va Andijon viloyatlari tibbiyot muassasalarida yuzaga kelgan moddiy-texnik va dori-darmon ta’minotidagi inqirozning asl ko‘lami o‘z tasdig‘ini topdi. Birinchi navbatdagi qat’iy xulosa kasalxonalarning moddiy va xo‘jalik ahvolining butunlay xarobligi bilan bog‘liq. Andijon viloyat davlat arxivi hujjatlarida 1947-yilda viloyatdagi 34 ta yirik tibbiyot muassasasidan faqat 9 tasida markazlashgan isitish tizimi mavjudligi, qolganlarida esa ko‘mir va o‘tin yetishmasligi sababli palatalardagi harorat qish oylarida +5, +8 darajagacha tushib ketganligi qayd etilgan [14, 55-b.].

Moddiy inventarlarning keskin yetishmovchiligi qishloq kasalxonalarida o‘ta fojiali ahvolni yuzaga keltirgan. Farg‘ona viloyati sog‘liqni saqlash bo‘limining 1948-yildagi yillik hisobotida shunday deyiladi: "Muassasalar choyshab va yumshoq anjomlar bilan atigi 30-35% ta’minlangan. Yangi yotqizilgan bemorlar ko‘pincha o‘z ko‘rpachalari bilan kelishga majbur. Kasalxonalarda ovqatlanish tarelkalari, idishlar yetishmaydi, jarrohlik bo‘limlarida yuvib, qayta ishlatiladigan bintlar siyraklashib yirtilib ketgan, hatto tibbiy qo‘lqoplar va shpritslar (igna) normaga nisbatan 5 barobar kam" [12, 33-b.]. Rentgen va laborotoriya uskunalari yo‘qligi sababli aniq tashxis qo‘yish ko‘rsatkichi g‘oyat past bo‘lgan.

Dori-darmon taqchilligi inqirozning eng yuqori cho‘qqisi edi. 1946-1949-yillarda markazlashgan "Glavapteka" (Bosh dorixona boshqarmasi) orqali yuboriladigan dori vositalari nafaqat miqdor jihatdan oz, balki xilma-xillik borasida ham faqir edi. O‘zR MDA hujjatlariga ko‘ra, 1947-yilda Farg‘ona vodiysiga so‘ralgan bezgakka qarshi xinin va akrixin preparatlarining atigi 42 foizi, og‘riq qoldiruvchi va yurak dorilarining esa 25 foizi yetkazib berilgan [11, 41-b.]. Antibiotiklar – penitsillin va streptomitsin o‘ta taqchil bo‘lib, ular asosan partiya rahbarlari yoki shahar markazlaridagi tanlangan gospitallar uchungina o‘ta qat’iy limit bilan ajratilardi.

Buning oqibatida qora bozor (spekulyatsiya) avj oldi. Arxivdagi prokuratura va tibbiyot nazorati hujjatlarida ba’zi shifokorlar va dorixona mudirlari taqchil dori vositalarini ehtiyojmandlarga yashirincha qimmat narxlarda sotganliklari yuzasidan qo‘zg‘atilgan jinoiy ishlar qayd etilgan [15, 34-b.]. 1950-yilga kelibgina byudjetdan dori vositalari xaridi uchun qo‘shimcha subsidiyalar ajratilishi va kimyo-farmatsevtika zavodlarining ishga tushishi hisobiga Farg‘ona va Andijon dorixonalarida ta’minot 60-70 foiz ko‘rsatkichga yaqinlashdi. Ammo umuman olganda, butun 1946-1950-yillar hudud uchun eng mudhish moddiy taqchillik davri bo‘lib qoldi.

Muhokama

1946-1950-yillarda Farg‘ona va Andijon viloyatlari tibbiyotida yuzaga kelgan moddiy-texnik va dori-darmon ta’minoti inqirozini muhokama qilar ekanmiz, avvalo bunday holatning sabablarini sovet davlatining umumiy makroiqtisodiy siyosatidan qidirishimiz lozim. Davlat iqtisodiyotining barcha resurslari Markaz ko‘rsatmasiga asosan harbiy sanoat kompleksini saqlab qolish, atom loyihalari hamda g‘arbiy hududlardagi yirik shaharlarni qayta qurishga yo‘naltirilgan edi [9, 150-b.]. Markaziy Osiyo respublikalariga, xususan, O‘zbekistonga "paxta bazasi" sifatida qaralgan. Paxtani yetishtiruvchi ishchilar salomatligi uchun yetarli ijtimoiy xarajatlar qilinmagan, buning uchun byudjetdan moliyalashtirish "qoldiq tamoyili"ga asoslangan holda, so‘nggi navbatda amalga oshirilgan [5, 82-b.].

Kasalxonalardagi moddiy qoloqlik o‘z navbatida shifokorlarning samaradorligini keskin pasaytirgan. Kasallikni tashxislash uskunalari bo‘lmagan sharoitda, shifokorlarning barcha bilimi faqat simptomatik davolash (tashqi alomatlarga qarab davolash) bilan chegaralangan. Arxivdagi shifokorlarning shikoyatlari xolis muhokama qilinsa, ular qanday og‘ir ruhiy va kasbiy bosim

ostida ishlaganliklari ayon bo‘ladi. Bir tomondan rahbariyat kasalliklarni kamaytirish bo‘yicha qat’iy rejalar qo‘ygan, ikkinchi tomondan buning uchun oddiy termometr (isitmago‘ya), shprits va antibiotik bermagan [12, 33-b.]. Bunday ziddiyatli sharoit tibbiy personalni turli xil muqobil yo‘llar izlashga – xalq tabobatidan foydalanishga yoki jihozlarni qayta-qayta yuvib sterillash kabi og‘ir qo‘l mehnatiga majbur qilgan.

Dori-darmon sohasidagi markazlashuvning salbiy jihatlari muhokamaning yana bir muhim qismidir. Farmatsevtika sanoatining Farg‘ona vodiysida deyarli yo‘qligi va barcha dorilarning asosan Rossiya hududlaridan keltirilishi logistik muammolarni yuzaga keltirgan. Dorilar uzoq yo‘lda, qattiq qishki sovuqlarda yoki yozgi jaziramalarda yaroqsiz holatga kelib qolishi oddiy hol bo‘lgan [7, 60-b.]. Qishloq tibbiyot punktlarigacha yetib boradigan dorilar ro‘yxatida faqatgina kaliy permanganat (margansovka), yod va aspirin kabi eng sodda preparatlar qolar edi.

Shunday bo‘lsa-da, inqirozning ma’lum bir ijobiy tarixiy darslari ham mavjudligini aytib o‘tish joiz. Aynan shu yo‘qchilik yillari xalq orasida va tibbiyot jamoatchiligida epidemiyalarga qarshi profilaktik choralarni — xonalarni tozalash, gigiyenaga rioya qilish, tabiiy oziqlanish kabi muqobil yo‘llarni rivojlantirdi. Davlat rahbariyati 1950-yillarga kelib, sog‘liqni saqlashga sarflanmagan mablag‘ qishloq xo‘jaligida ishchilarning ommaviy kasallanishi hisobiga undan-da katta iqtisodiy zararlar keltirayotganini tushunib yetdi [6, 160-b.]. Natijada mahalliy hokimiyatlarga kasalxonalar ta’minotini qisman o‘z zimmalariga olish, mahalliy byudjetdan mablag‘ ajratish huquqi berildi, bu esa kelgusi o‘n yillikda vaziyatning biroz barqarorlashishiga sabab bo‘ldi.

Xulosa

Urushdan keyingi yillarda (1946-1950) Farg‘ona va Andijon viloyatlari tibbiyot muassasalarida moddiy-texnik va dori-darmon ta’minoti borasida vujudga kelgan inqirozni o‘rganish va arxiv materiallarini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

Birinchidan, ushbu davrdagi moddiy inqiroz sovet davlatining umumiy markazlashgan siyosati va byudjet mablag‘larini og‘ir sanoatga yo‘naltirgani oqibatida yuzaga keldi. Farg‘ona vodiysidagi tibbiyot muassasalari urush davridan xaroba va eskirgan asbob-uskunalar bilan chiqqan bo‘lib, ularni yangilash uchun 1950-yilgacha deyarli davlat subsidiyalari ajratilmadi. Kasalxonalar isitish, choyshab, ovqatlanish anjomlari kabi eng zaruriy maishiy vositalarga qattiq muhtojlikni boshidan kechirdi.

Ikkinchidan, dori-darmon ta’minotidagi fojiali vaziyat o‘zining eng achinarli natijalarini aholi o‘limi misolida ko‘rsatdi. Infeksion kasalliklar, bezgak va sil epidemiyasi avj olgan bir paytda, hayotiy muhim bo‘lgan xinina, antibiotiklar va og‘riq qoldiruvchi preparatlar hududlarga keskin qisqartirilgan limitlar asosida berilgan. Markazlashgan farmatsevtika tizimining zaifligi sababli dorixonalar tarmog‘i faqat yirik shaharlardagina qisman ishlagan, qishloqlar esa to‘liq ta’minotsiz qolgan.

Uchinchidan, ushbu o‘ta og‘ir qiyinchiliklarga qaramay, Farg‘ona va Andijon viloyatlaridagi mahalliy tibbiyot xodimlari fidoiylik bilan faoliyat yuritdilar. Ular taqchillik sharoitida qo‘lbola asbob-uskunalardan, xalq tabobatidan foydalangan holda tibbiy xizmatni qulashdan asrab qoldilar. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, 1946-1950-yillardagi moddiy inqiroz O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimi tarixida chuqur iz qoldirgan og‘ir sinov davri bo‘ldi. Bu sinovlar tibbiyot sohasi iqtisodiyot bilan naqadar chambarchas bog‘liqligini isbotlash barobarida, 1950-yillardan boshlab sohada moddiy-texnik bazani mahalliy resurslar hisobiga rivojlantirish zaruratini yuzaga chiqardi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Shamsutdinov R. O‘zbekiston tarixi: Urush va undan keyingi yillar. – Toshkent: Sharq, 2011. – 45-b.
2. Maxmudova N. O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash tarixi. – Toshkent: Abu Ali ibn Sino, 1998. – 112-b.
3. Inoyatov S., Qurbonov A. O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimi tarixi (1917–1990). – Buxoro: Durdona, 2018. – 89-b.
4. Muqimov U.A. O‘zbekiston sovet shifokorlarining Ulug‘ Vatan urushi yillaridagi jasorati. – Toshkent: Meditsina, 1978. – 117-b.
5. Shamsutdinov R. Ikkinchi jahon urushi va front tarixiga oid chizgilar. – Andijon: Hayot, 2020. – 62-b.
6. Xudoybergenov A. O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimi qiyin yillarda. – Toshkent: Fan, 2005. – 184-b.
7. Ataxanov A.S. Andijon mintaqasida tibbiy ta’lim tarmog‘ining shakllanishi va rivojlanishi (1940-1990 yillar). Tarix fan. nom. dis. – Toshkent, 2008. – 33-b.
8. Ziyodov Sh. Farg‘ona vodiysida urush yillaridagi tibbiy vaziyat / O‘zbekiston tarixi jurnali, 2017, №4. – 91-b.
9. Field M.G. Soviet Socialized Medicine: An Introduction. – New York: Free Press, 1967. – 142-b.
10. G‘ulomov X. Tarixiy tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2011. – 41-b.
11. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA), 837-fond, 1-ro‘yxat, 512-yig‘ma jild. – 23-b.
12. Farg‘ona viloyat davlat arxivi (FVDA), 412-fond, 1-ro‘yxat, 98-yig‘ma jild. – 33-b.
13. Rahimov M. Ikkinchi jahon urushi va Farg‘ona vodiysi: front orqasidagi qahramonliklar. – Farg‘ona: Farg‘ona nashriyoti, 2015. – 56-b.
14. Andijon viloyat davlat arxivi (AVDA), 135-fond, 2-ro‘yxat, 45-yig‘ma jild. – 55-b.
15. O‘zR MDA, 837-fond, 2-ro‘yxat, 104-yig‘ma jild. – 34-b.
16. Alimova D. O‘zbekistonda xotin-qizlar masalasi: tarixiy tajriba. – Toshkent: O‘zbekiston, 2004. – 102-b.